

שמיטה ברמת הגולן

הנחת היסוד בדיון זה היא שרמת הגולן כלולה בעבר הירדן המשתרע מ"הארנון עד החרמון" (דברים ג:ח, יהושע יב:א) "מהגלעד עד דן" (דברים לד:א).¹

שתי שאלות יסוד יש כאן:

1. מה הם ההבדלים ההלכתיים בין תחום עולי מצרים לתחום עולי בבל לענין שמיטה?
2. האם לעבר הירדן דין של תחום עולי בבל, או של תחום עולי מצרים, או שיש לו מעמד מיוחד?

שמיטה בתחום עולי מצרים

"שלש ארצות לשביעית. כל שהחזיקו עולי בבל מא"י עד כזיב: לא נאכל ולא נעבד. וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנחר ועד אמנה: נאכל אבל לא נעבד. מן הנחר ולפנים: נאכל ונעבד (שביעית פ"י מ"א).²

במשמעות הביטוי "נאכל" נחלקו המפרשים:

- א. הר"ש והרא"ש: נאכל אחר שביעית בלא ביעור.
- ב. הרמב"ם בפיהמ"ש: אם נעבדה השדה באיסור — הצומח בה מותר לאכילה בקדושת שביעית. (בתשובות הרמב"ם מהדורת פריימן — סימן קלו, מבואר שפירושו כאן הוא לפי שיטת ר' יצחק בן גיאת ולאחר העיון חזר בו מפירושו זה).
- ג. הרמב"ם בהלכות שמיטה פ"ד ה"ו: אין איסור ספיחים בתחום עולי מצרים. "לא נעבד" — כפשוטו: איסור עבודה.

שם במשנה ב' שנינו:

"עושים בתלוש בסוריא אבל לא במחומר: דשים וזורין ודורכין ומעמרין. אבל לא קוצרים ולא בוצרים ולא מוסקים. כלל אמר רבי עקיבא: כל שכיוצא בו מותר בא"י, עושים אותו בסוריא".

1 ראה "הגולן והגלעד בהלכה" בחוברת "מגשים ברמה", לזכרו של בנימין כפיר הי"ד.

2 באור ענין הגבולות הינו נושא ארוך ולא נעסוק בו כאן.

בבאור המשנה שתי שיטות עיקריות:

א. לפי רש"י, ר"ש רמב"ן ורשב"א המתירים בארץ ישראל עבודה בפירות מופקרים בין במחומר בין בתלוש בלא שינוי, עוסקת המשנה בפירות שמורים שבה בא"י אסרו במחומר אף בשינוי וכן בסוריא. בתלוש שהתירו בא"י בשינוי, הותר בסוריא בלא שינוי.

ב. לפי ר"ת ורבותיו של רש"י בפירות שמורים אסורה העבודה בא"י בין בתלוש ובין במחומר אף בשינוי וכן בסוריא. רק בפירות מופקרים תלושים שהקלו בא"י בשינוי, מותר בסוריא בלא שינוי.

האם בתחום עולי מצרים הותרה העבודה בתלוש כבסוריא? הר"ש הרא"ש והגר"א משווים תחום עו"מ לסוריא, בהוכיחם זאת מכך שאין המשנה מונה את סוריא כארץ רביעית. וכן אפשר לדייק מלשון המשנה. בתחום עו"מ אסרה עבודה שמשמעה: מחומר לקרקע. ובסוריא נסחה את ההיתר במלים עשייה בתלוש. הרמב"ם בהלכות שמיטה פ"ד הכ"ו והכ"ז נסח את איסור העבודה בתחום עו"מ כבסוריא, וכנראה סובר כמותם. אך מהר"י בן מלכי צדק במסקנתו סובר שבתחום עו"מ אסורה העבודה בדיוק כמו בתחום עולי ככל שהרי המשנה לא פרטה בו היתר כפי שהתירה בסוריא. הרב קוק ב"שבת הארץ" מביא היתר בתלוש רק בסוריא.

"הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי ככל...". לעומת דברי המשנה הברורים האוסרים עבודה בתחום עו"מ — ישנן לכאורה מספר סוגיות סותרות.

במסכת הגיגה ג' ע"ב, ביבמות טז ע"א לענין הפרשת מעשר עני בעמון ובמואב בשביעית, ובחולין ז, ע"א בענין פטור ממעשרות בבית שאן, מביאה הגמרא דברים אלה:

"הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל, מפני שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא לעתיד לבא. והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית".

(הרמב"ן בשביעית טז מביא גירסא: "הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא קדשו והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית". לפי זה כבר עולי מצרים פטרו חלק מכיבושם מחובת שביעית!).

מה טיבה של הקלה זאת?

רש"י בהגיגה שם מפרש:

"ישראל הדרים בעבר הירדן במה שכבשו מסיחון ועוג: ארץ עמון ומואב, מעשרים עכשו מעשר עני בשביעית. שהן היו זורעים בשביעית" ושם בהמשך: "בשאר ארץ ישראל אין זריעה בשביעית אבל בעמון ומואב הניחו מלקדש כדי שיסמכו עליהם עניים בלקט שכחה ופאה ובמעשר עני. וברשות חכמים היה להטיל עליהם איזה מעשר שירצו לפי שאינם חיבים מהתורה".

וכן בחולין שם: "לא רצו להחזיר קדושתה כדי שיהיה מותר לחרוש ולזרוע שם בשביעית". וכך פירש גם ביבמות שם. בשיטתו מחזיקים סמ"ג עשה קלג. רבנו גרשום בחולין שם. המאירי בסוגיות הנ"ל. (אמנם בסנהדרין כו כתב שרק אצל גוי מותר) וכן מהר"י ט בשו"ת ח"א סימן מז. (אמנם יתכן והתיר זאת רק במקום שלדעתו גם עו"מ לא כבשו. ודבריו צריכים בירור).

ה"משנה למלך" על הרמב"ם הנ"ל כבר עמד על הסתירה הבולטת בין שיטתם המתירה חרישה וזריעה לבין המשנה בשביעית האוסרת זאת גם בתחום עו"מ, ונשאר בצ"ע.

מספר תירוצים נאמרו כדי לישב סתירה זאת.

1. המהר"י קורקוס בהל' תרומות פ"א ה"ה, טוען שלדעת המפרשים האלה אין הלכה כמשנה בשביעית, לפי שסוברת שקדושה ראשונה קדשה לעתיד לבא. לכן אין הבדל בין תחום עו"מ לתחום עולי בבל באיסור העבודה, וההיתר הוא רק בספחים שאיסורם מדרבנן (כהסבר הרמב"ם) אך להלכה: שקדושה ראשונה בטלה, מותר לחרוש ולזרוע בתחום עולי מצרים, אמנם בעל כפתור ופרח מעיר על כך: בחולין, הסוגיא המקילה היא לפי רב: "ורבנו הקדוש לא יבוא לעולם כנגד המשנה שהוא סדרה וחברה". אך יש מקום לדון בקביעה זאת.

הגרש"ז אויערבך ב"מעדני ארץ" סימן ח' מקשה:

א. שנינו בחלה שר"א הסובר בחגיגה שם שקדושה ראשונה במלה, מחייב פירותיהם על ישראל שהיו אריסי עכו"ם בסוריא במעשרות ובשביעית. הרי שבסוריא שודאי אינה חמורה מתחום עו"מ חלה חובת שביעית לכ"ע. אמנם ראה מגילה דף י, ע"א בתוספות, שלדעתם סובר ר"א כמ"ד קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבא ומסבירים אחרת הדברים במסכת חגיגה.

ב. בגיטין מז, מובאת התוספתא תרומות פ"ב, יא: ישראל שקנה שדה בסוריא עד שלא הביאה שליש אע"פ שחזר ומכרה לגוי משהביאה שליש, חייבת במעשרות ובשביעית מפני שכבר התחייבה. ומוסבר שם שזה גם למ"ד כיבוש יחיד לאו שמיה כיבוש. א"כ ק"ו בתחום עו"מ.

אמנם החזו"א (שביעית ג, כא), סובר שאולי החמירו בסוריא יותר מבתחום עו"מ כדי שלא ילכו להשתקע שם, כדברי הירושלמי, אך ב"מעדני ארץ" מוכיח שזוהי אמנם סיבת האיסורים בסוריא אך אינה חמורה יותר מתחום עו"מ.

2. המהר"י קורקוס שם מבאר שהיו שתי תקופות בראשונה התירו עבודה בשביעית בתחום עו"מ כדי להקל על העניים. אך מאוחר יותר גזרו ואסרו עבודה. המשנה בשביעית נשנתה לאחר הגזרה, וכן תרץ ר"י משקלוב ב"פאת השולחן" ד, כה. ב"כלכלת שביעית" לרב חסקין עמ' נד, מובאת דוגמא לדבר מב"ק צד ע"ב, שבתחילה התירו לקבל מה שהחזירו הגולנים ואח"כ נאמר שאין רוח חכמים נוחה מכך, ובכך ישבה הגמרא סתירה בין תוספתא למשניות. אך קצת קשה, מדוע גם במקרה דנן אין הגמרא מציינת שכבר נגזרה גזירה? ואולי בגלל שעיקר הדיון בסוגיות הנ"ל לא היה על עבודה בשביעית אלא על חיוב מעשר.

3. ב"חזון איש" (שביעית ג, כד), וב"מעדני ארץ" סימן ח', מבואר שהיו שני סיגי מקומות שלא כבשו עולי בבל. רוב המקומות שבהם היה ישוב דליל (לפי החזו"א זה מ"כזיב עד הנהר") אסרה המשנה בשביעית את העבודה. אך היו מקומות שבמכוון התירו עבודה בשביעית כדי שיסמכו עליהם עניים. כגון: עמון ומואב, אשקלון, בית שאן, בית גוברין וכו'. וכדרך שמסביר הרשב"א בחולין דף נ, שלדעת הרמב"ם היו מקומות רחוקים מעיקר הישוב, ולא היו ישראל מצויים שם כ"כ בכיבוש שני, ובהם הותר אף ודאי טבל ולא רק דמאי כשאר תחום עו"מ.

הרב ישראלי ב"ארץ חמדה" עמ' קמג, מקשה:

א. מדוע לא מנתה המשנה בשביעית ארץ נוספת בא"י עצמה שנאכל ונעבד כדי שיסמכו עניים בשביעית, במיוחד כשמדובר בהרבה כרכים?

ב. מדוע אין במקורות רשימת המקומות הפטורים ?

יתכן ואפשר לישוב זאת כך :

הביטוי הרבה כרכים יכול להתפרש על ארץ עמון ומואב — שלפי רש"י היא זאת שנכבשה בכיבוש ראשון, וכנראה לזה התכוון הרמב"ם בפייהמ"ש ידים פ"ד מ"ג: "עמון ומואב הם ערי סיחון ועוג". שבדאי די גדולה היא . בתוספת ערים נוספות כגון : אשקלון בית שאן, קיסרי', בית גוברין וכפר צמח שהוזכרו במקורות כפטורים מחיובים שונים של מצוות התלויות בארץ. ממילא מיושבת הקושיה השניה, שהרי באמת יש רשימה של מקומות פטורים ויתכן שהמשנה בשביעית במכוון לא הזכירה אותם כי היא מסמנת ארץ רצופה ולא כרכים בודדים (בניגוד להסבר ה"כפתור ופרח"). ובעיקר הדין הרי הם כמו "מהנהר ולפנים" שנאכל ונעבר. ובכלל המשנה קצרה, ולכן לא הזכירה את כל הרשימה הארוכה של ברייתת התחומים.

4. לדעת הר"ש והרא"ש המקילים בתחום עו"מ בביעור, בעבודה בתלוש ואולי אף בקדושת הפירות, אמנם נאסרה כאן עבודה כדברי המשנה אך ההקלה לעניים היא בכך שיכולים הם להשתכר בעבודות בתלוש, במחורבן אצל גוי, וראיה במאירי סנהדרין כי מפרש הסוגיא שם באחד מפירושי שרק בתחום עולי מצרים (עה"י וסוריא) יכול ישראל לעבוד במחורבן כשכירו של גוי. ובפירוש אחר מתיר בכל מקום אחר החורבן. ואף לפני החורבן אולי אסור רק בשותפות ויהנו משאר ההקלות. (ר"י קורקוס שם ו"מעדני ארץ"

שיטת הרמב"ם בתחום עולי מצרים

כבר הוזכר שהרמב"ם אוסר עבודה בתחום עו"מ והתיר שם רק אכילת ספחים. בהל' תרומות פ"א ה"ה פוסק :

הניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו ולא פטורים מן התרומה והמעשרות כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. ורבנו הקדוש התיר בית שאן מאותם המקומות שלא החזיקו עו"מ, והוא נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות. נמצא כל העולם לענין מצוות התלויות בארץ נחלק לג' מחלוקות : א"י, סוריא וחול. וא"י נחלקת לשנים. כל שהחזיקו עולי בבל חלק אחד, וכל שהחזיקו עולי מצרים חלק שני.

הרמב"ם הביא בהלכותיו גם את המשנה בשביעית וגם את הסוגיות המדברות על סמיכת עניים לכן א"א לישוב הסתירה ביניהם לפי הסברים 1 ו-2 דלעיל. ה"חזון איש" מסביר כנ"ל שישנם שני סוגי מקומות. ולדעתו, הרמב"ם לא ציין חלוקה זאת לענין שמיטה בהל' תרומות, שהרי אין זה ענין לתרו"מ. ובהל' שמיטה לא ציינם לפי שאין זיהוי ברור כך שמבחינה מעשית בכל תחום עו"מ העבודה אסורה. ברור שדחוק הוא שאין הרמב"ם מוכיר חילוק זה כלל. הרב ישראלי מקשה כנ"ל מדוע אין רשימת מקומות מותרים, ומדוע אין הרמב"ם מונה מקומות כאלה. לכך יש לומר נוסף לנ"ל שמקומות אלו היו ידועים ולכן לא היה צורך ברשימה ואלו שנוכחו כאן בית שאן ואשקלון הם אלה שהיה בהם ספק. וביחס לדברי הרמב"ם, רואים בעליל שאינו גוהג להביא רשימות כאלו ואולי בגלל שזיהוי המקומות לא היה ברור. אסתפק בשלש דוגמאות : א. הרמב"ם

אמנם אומר שרבי התיר את בית שאן אך אינו מפרט את תחומה המוזכר בירושלמי דמאי פ"ב ה"א: פרשתא, רצפתא, נפשא דפגוטיא וכפר קרנים. ב. הרמב"ם נמנע מלהביא את רשימת תחומי עולי בבל, המוזכרת בתוספתא שביעית פ"ד ובירושלמי שביעית פ"ו. ג. הרמב"ם אינו מזכיר את עטור בית גוברין קיסרי ועוד. כדי להבין את דברי הרמב"ם יש לשים לב שהוא מוסיף על דברי הגמרא: והניחו... כשהיו ולא פטרום מן התרומה והמעשרות כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית. וזאת, משום שיש כאן שתי שאלות:

- א. למה לא קדשו את תחום עו"מ? ב. למה לא פטרום מתרו"מ למרות שלא קדשו?
- הרב ישראלי ב"ארץ חמדה" עמ' קמה, וב"מעדני ארץ" שם, מסבירים שהפתרון לשאלה א', אינו כתוב ברמב"ם (וזה אמנם דחוק) וסיבת אי הקידוש היא הישוב הדליל בתחום עו"מ וריחוקו מהישוב. דברי הרמב"ם על סמיכת עניים מוסבים לשאלה, מדוע לא פטרו מתרו"מ אלא הניחו מקומות אלו כפי שהיו לפני החורבן בחיובם. אך כאן מתפצל ההסבר: לדעת הרב ישראלי גזרו בתחום עו"מ גזרות בתחום האיסורי, איסור עבודה ולא בתחום הממוני: חובת ההפקר. וכיון שאין חובת הפקרה חייבו מעשר עני כדי שלפחות בו יזכו העניים בשביעית באזור זה. וכן דעת "פאת השלחן" ד, כה.
- אך קשה: הרמב"ם בהל' "מתנות עניים" פ"ו ה"ה קובע: "שנת השמיטה כולה הפקר ואין בה לא תרומה ולא מעשרות כלל, לא ראשון ולא שני ולא מעשר עני. ובחז"ל שאין בה שמיטת קרקע מפרשים בארץ מצרים ובעמון ומואב מעשר ראשון ומעשר עני". מפשטות דבריו נראה שבתחום עו"מ שיש בה "שמיטת קרקע" הכל הפקר ואין מעשרים כלל.
- לכן סוברים החזו"א (שביעית ג, כד, בניגוד לס"ק כא), והרב ש. ז. אויערבך "במעדני ארץ" שבתחום עו"מ ישנה חובת הפקרה שהיא מיסודות השמיטה: "תשמיטתה ונטישתה" וממילא פטור ממעשר. וראיה לכך היא שהמשנה מחלקת בסוריא בין שמור למזופקר. ולדעת "מעדני ארץ" יתפרשו דברי הרמב"ם כפירוש אחרונים רבים: לא פטרו מתרו"מ בתחום עו"מ בשאר שנות השבוע, כדי שידעו שגם בתחום עו"מ ישנה חובת שמיטה והפקרה בשביעית וממילא יהנו מכך העניים.
- בניגוד לגירסא הנ"ל מביא ב"מעדני ארץ" גירסת דפוס ויניצאה שנת שא, "והניחו המקומות... כשהיו לפוטרום מתרו"מ". דהיינו הניחום בפטור שלאחר החורבן. כך סובר גם ר"י קורקוס ו"כפתור ופרח" פ"ה ולשיטתם תתפרש התקנה לטובת העניים כך:
- א. הותרו ספיחים בתחום זה למען העניים. אלא שזה קצת קשה לפי שיש רגלים לדבר שגזירת ספיחים מאוחרת מתקופת עזרא. (אמנם לפי ר' עקיבא זה דאורייתא)
 - ב. כדי שיעשו בתלוש. ג. כדי שיעשו במחורבן אצל גוי. ד. ע"י זה שפוטרים מתרו"מ כל שנות השבוע יהיו נדיבים ויתנו לקט, שכחה ופאה ברוחב לעניים שיבואו בשמיטה.
- (ר"י קורקוס)

קדושת פירות שביעית

לדעת הרמב"ם בפסקיו ובתשובותיו חלים בתחום עו"מ כל דיני קדושת שביעית כביעור, איסור סחורה וכו'. לדעת הר"ש והרא"ש הנ"ל הפוטרים מחובת ביעור, מסתפק ה"משנה למלך" ה' שמיטה ד, כו, אם פטורים גם מקדושת שביעית. וכתב שמצד סברא אין לחלק בין ביעור לקדושת הפירות. וכן דעת הגר"א ו"פאת השולחן". דברי התוספתא בשביעית

פ"ז, ח, המחייבים ביעור בסוריא יתפרשו לפי זה שהם למ"ד כיבוש יחיד שמיח כיבוש וקדושה ראשונה לא בטלה. ר"י ליברמן ב"משנת יוסף" ח"ב מביא הסבר בשם "שיח השדה" שלדעת הר"ש חובת ביעור היא דאורייתא, ורק האיסור באכילה אם לא בער הוא מדרבנן, ולכן יתכן שחובת ביעור קימת גם בתחום עולי מצרים וכן דיני קדושת הפירות מדאורייתא. הקלו רק באיסור כשלא ביער ולפי זה מובנים דברי התוספתא המחייבים ביעור בסוריא.

פירות שנעבדו באיסור

"חרש וזרע בשביעית פירותיה אסורים משום 'לא תאכל כל תועבה' — כל שתעבתי לך", (פרישה חו"מ קמא, יג, והיא שיטת הראב"ד בספרו "תמים דעים").

אך ב"כלכלת שביעית" ב"ב לו, חולק על כך. לדעת בית רידב"ז ג, א. יש איסור מיוחד בשמיטה נוסף לנ"ל מהתורה כשעבר זרע. אך הרבה חולקים וסוברים שהאיסור מדרבנן. וכן משמע מתשובת הרמב"ם סי' קכח.

הרמב"ם בהל' שמיטה פ"ד הט"ו, פוסק שירק שנזרע באיסור בשביעית ונלקט בשמינית — ירקו וזרעו מותרים. הראב"ד משיג וטוען שמותר רק כשזרעו גוי או כשזרע באיסור במקום שבו השביעית מדבריהם, דהיינו תחום עו"מ. לדעת ה"כסף משנה" זוהי גם כוונת הרמב"ם. אך הרידב"ז ור"י קורקוס סוברים שלדעת הרמב"ם אמנם חייב לעקור, אך אם לא עקר, הפירות מותרים בכל מקום. לפי הרב קוק ב"שבת הארץ" שם יתכן והיום שהשמיטה מדבריהם, הפירות מותרים בכל מקום כשעבר זרע. הר"ש והרא"ש מחדשים שעושים בתלוש אצל השוטים בסוריא. לשיטתם שאין קדושת פירות שביעית בסוריא — מה החדוש? מכאן מסיק ב"מעדני ארץ" שלדעתם יתכן ועבר זרע בודאי, פירות אסורים אף בסוריא וה"ה בתחום עו"מ.

סיכום דיני שמיטה בתחום עולי מצרים

1. איסור עבודה — לפי הרמב"ם, הראב"ד, הר"ש והרא"ש ועוד, אסורה עבודה במחובר ומותרת בפירות תלושים. ריבמ"ץ אוסר גם בתלוש. לדעת רש"י, רגמ"ה, סמ"ג ומאירי יתכן שיש מקומות שהותרו בעבודה, יתכן שכל שטח עו"מ הותר, ויתכן שלאחר הגזירה אסורה עבודה בכל תחום עו"מ.
2. הפקר ותרומה — לפי "פאת השולחן" ו"ארץ חמדה" אין חובת הפקר ומפרישים מעשר עני, לפי החזו"א ו"מעדני ארץ" חלה חובת הפקר ופטורים מתרומה.
3. קדושת פ"ש — קימת לדעת הרמב"ם ובדעת הר"ש והרא"ש, מחלוקת אחרונים.
4. ביעור — קימת חובת ביעור לפי הרמב"ם. לפי הר"ש והרא"ש נראה שלא. אך י"א שלדעתם חייבים בביעור אך לא נאסרו הפירות כשלא בער.
5. איסור ספיחים — לכ"ע אינו קיים.
6. עבר זרע — לפי הרמב"ם והראב"ד הפירות מותרים. לדעת "מעדני ארץ" יתכן שהר"ש והרא"ש אוסרים.
7. עבודה בקרקע של גוי — מותרת לפי ר"י קורקוס וכן לפי מאירי סנהדרין דף כו.

שמיטה בעבר הירדן

שנינו בשביעית פ"ט מ"ב :

שלש ארצות לביעור : יהודה, עבר הירדן והגליל. ושלש ארצות לכל אחת ואחת. (1) גליל עליון גליל תחתון ועמק. מכפר חנניה ולמעלה כל שאינו מגדל שקמים — גליל עליון. מכפר חנניה ולמטה כל שהוא מגדל שקמים — גליל תחתון. ותחום טבריה — העמק. (2) וביהודה : ההר, השפלה והעמק. (3) ושפלת לוד — כשפלת הדרום. וההר שלה — כהר המלך. מבית חורון עד הים (הגר"א בירושלמי — עד הירדן) — מדינת אחת.

המשנה קובעת תחומי הארצות שכאשר כלה בהם לחיה מן השדה — יש לבער מהבית. (מחלוקת ראשונים אם שלש ארצות או תשע הן)

לגבי יהודה והגליל מפרטת המשנה בפירושה את התחומים. למה מתיחסת הפיסקה השלישית, שפלת לוד וכו' ?

בענין זה שתי שיטות :

א. הרמב"ם, הרא"ש והרע"ב מפרשים שזהו פרוט חלוקת הארצות בעבר הירדן. כפתור ופרח פרק מח, ובחיר"א ב"כרכי יוסף" או"ח סימן תפט, מוסבר שהכונה לעבר הירדן המערבי. בין הגליל בצפון ויהודה בדרום ישנו חבל ארץ במרכז, שפלת לוד וכו', המכונה עבר הירדן. לפי זה אין המשנה עוסקת כלל בעבר הירדן המזרחי וזאת משום שיש לו מעמד מיוחד. ראה להלן בשיטת הרמב"ם אמנם לדעת כפתור ופרח גם הרמב"ם מודה כנ"ל שיש לבער בעה"י. אלא שאין שם חלוקה פנימית, כמו בסוריא.

יש להעיר שהרא"ש והרע"ב סותרים את דבריהם כאן, במסכת ידיים פ"ד מ"ג : המשנה מחייבת מעשר עני בעמון ובמואב בשביעית ושניהם אומרים שאין הכונה לארץ סיחון ועוג שהרי היא חייבת בביעור כפי ששנינו במשנת שלש ארצות לביעור.

יתכן והם הבינו ששפלת לוד וכו' זה בעבר הירדן המזרחי. לגירסת הגר"א "מבית חורון עד הירדן" זה אפשרי. כי ישנו תחומון מזרחית לגולן. אך גם לגירסא עד הים, אולי כיוונו לים הכנרת, או לים המלח. "חזון איש" אומר שאולי גם היתה לוד בעה"י המזרחי. יתרה מזאת : הגר"א ב"שנות אליהו" מקשה על הרמב"ם ממסכת ביצה ה, שלוד מערבית לירושלים מהלך יום אחד. והירדן מזרחית לירושלים. וב"כלכלת שביעית" הסביר את קושייתו. הגר"א הבין שלדעת הרמב"ם לוד זה בעבר הירדן המזרחי, ולכן הקשה שזה במערב. ולכן הגר"א פירש אחרת את המשנה. מובן שזה דחוק. נראה לענ"ד שאת דעתם על ביעור בעה"י המזרחי צריך ללמוד מדבריהם במסכת ידיים שם כתבו שארץ סיחון ועוג חייבת בביעור ובודאי ברור היה להם שזה עבר הירדן המזרחי. ולולא דמסתפינא הייתי אומר שאולי לא דייקו באמרם שעה"י הוא שפלת לוד וכו'. ודוגמא לדבר : הרע"ב מפרש שעכו היא בצפון מזרח א"י. וה"כפתור ופרח" מעיד שהיא במערב. כותב על כך בעל תוספות יו"ט שביעית פ"ו מא.

"ואי אפשר להכחיש המציאות. וכל דברי בעל "כפתור ופרח בחקירה רבה כאשר אמר, וכמבואר בספרו שבחיפוש רב בדק המקומות עד שידע אנה הם אחת לאחת. נמצא שדברי הר"ב ור"ש כזה אינם אלא באומדן הדעת ולא כיוונו אל האמת כפי המציאות".

ב. רבינו תם, ר"י בן מלכי צדק, "כפתור ופרח" בדעת עצמו, הר"ש, הסמ"ג, התשב"ץ והגר"א מפרשים שהמשנה מחיבת ביעור בעבר הירדן המזרחי אלא שאינה מפרטת תחומיו (לפי שמפורשים ביהושע יג, — הגר"א. או שכבר אין חובת ביעור בעבר הירדן — ר"ש סירילאן). הפסקה על "שפלת לוד וכו'" היא על ארץ בנימין המפרידה בין יהודה בדרום לבין יוסף בצפון. ולכן שואל הירושלמי: "וניתני ארבעה? (שלוש בעבר המערבי ועוד עה"י המזרחי) ומשיב: "מעורבות הן". דהיינו שפלת לוד וכו' מעורבת עם יהודה.

ואכן בירושלמי ובתוספתא מפורטת החלוקה בעה"י המזרחי עפ"י יהושע יג, הר — כגון הרי מכיר וגדור וכיוצא בהם. שפלה — חשבון וכל עריה אשר במישור דיבון, ובמות בעל, ובית בעל מעון וכיו"ב. ועמק שלו — בית הרם ובית נמרה וכו"ב. בעל "כפתור ופרח" מקשה על הרמב"ם, הרי התוספתא לעולם היא פירוש המשנה וכיון שלא פרטה המשנה את ארצות עבר הירדן, משלימה זאת התוספתא. ולכן חלק על הרמב"ם. יש להעיר שהפרוט בתוספתא מכוון בעיקר לגלעד ולא לגולן. והרי עה"י כולל גם את רמת הגולן? והרי גם בו יש חלוקה: ההר — זה הר הדרוזים וחבל הטרקון. השפלה — השטח המישורי בגולן. והעמק — הוא לאורך שקע הירדן. (ראה "משנת יוסף" לר"י ליברמן ח"ד בקונטרס שלש ארצות לביעור ובמפה שם).

ישנם שני הסברים:

א. התוספתא מביאה פסוקים ומדגישה, הר מכיר וגדור וכיוצא בהם, וכן לגבי השפלה והעמק. מכאן שרק הביאה דוגמא לחלוקה הברורה מהכתובים.

ב. התוספתא היא מהתקופה שבה עיקר הישוב היה בגלעד. רק מאוחר יותר התרחב הישוב בגולן. (ר"י גולדהר ב"אדמת קדש" והר"ש קליין ב"עבר הירדן המזרחי").

לפי המבורר לעיל יוצא, שכולם מודים בחובת הביעור בעבר הירדן המזרחי. זאת יש לבאר בשלש דרכים:

א. לפי הר"ש והרא"ש חובת ביעור קימת רק בתחומי עולי בבל מכאן שלדעתם התקדש עה"י בקדושה שניה. אמנם בידיים פ"ד מג, התבטאו הר"ש והרא"ש, "וואף את"ל שלא תחזיקו עולי בבל" — צריך לומר שאמרו זאת לדברי השיטה החולקת — שיטת הרמב"ם — שלפיה באמת אין ראיה שהחזיקו עולי בבל אלא עו"מ בלבד. ("מעדני ארץ")

ב. הרמב"ם סובר שישנה חובת ביעור גם בתחום עולי מצרים ולכן אין הכרח שעולי בבל קדשו את עבר הירדן.

ג. יתכן והמשנה עוסקת בחובת הביעור בזמן בית ראשון בלבד. (הרב קוק, "שבת הארץ") לפי הסברים ב, וג, אין גם ראיה מהמשנה שביעית פ"ט מ"ג, הקובעת: כל הארצות כאחת לזיתים ולתמרים" — שקדושתן שוה. אך לפי הר"ש וסיעתו גם מכאן הוכחה שעה"י התקדש בקדושה שניה.

יתכן גם שאף השולל חובת ביעור בתחום עולי מצרים מודה שכל זמן שלא כלה שם לחיה בשדה אין צורך לבער בתחום עולי בבל שהרי אין החיה מכירה בגבולות כאלו. בנידון זה חלוקים ה"מקדש דוד" נט, ב. וה"חזון איש" ג, לא. (ראה "משנת יוסף" ח"ד עמ' כח) כבר הוזכרה לעיל המשנה בידיים פ"ד מ"ג, המחיבת מעשר עני בעמון ומואב. והרבה ראשונים הקשו: הרי עמון ומואב זה בעה"י והוא חייב ביעור לפי משנת "שלש ארצות לביעור"? ותרצו שני תירוצים:

א. המשנה בידים עוסקת בעמון ומואב שטהרו בסיחון — בין הארנון ליבוק — ושם לא היתה קדושה שניה. אך ארץ סיחון ועוג — בין היבוק לחרמון — החזיקו עולי מצרים ועולי בבל ולזה כיוונה המשנה בשביעית (רש"י חגיגה ג, ר"ת יבמות טז).

ב. כל עה"י המזרחי בין הארנון לחרמון התקדש ע"י עולי בבל וחייב בביעור. המשנה בידים עוסקת בעמון ומואב שלא טהרו בסיחון ושלא נכבשו אף ע"י עולי מצרים. (רא"ש ר"ש, סמ"ג ר"י קורקוס ועוד).

ברור לפי זה שרמת הגולן התקדשה ע"י עו"ב לפי שתי השיטות.

שיטת הרמב"ם והראב"ד לענין עבר הירדן

הרמב"ם בהל' שמיטה פ"ד הכ"ז—ח, פוסק :

"סוריא, אע"פ שאין שביעית נוהגת בה מהתורה, גזרו עליה שתהיה אסורה בעבודה בשביעית כא"י. כדי שלא יניחו א"י וישתקעו שם... עבר הירדן, שביעית נוהגת בה מדבריהם. וספיחי סוריא ועה"י מותרים באכילה לא יהיה ארצות אלו חמורות מא"י שהחזיקו בה עולי מצרים". הראב"ד משיג: "עבר הירדן מה היה צריך להביאו מק"ו — הרי לא החזיקו עולי בבל, וכן סוריא".

בהסבר שיטת הרמב"ם ובישוב השגת הראב"ד ישנן שלש שיטות עקרוניות :

א. בספרא ויקרא כה, נאמר ביחס לשמיטה.
"כי תבואו אל הארץ" — יכול משבאו לעה"י? ת"ל: "הארץ", "ארץ המיוחדת".
לפי ר"י קורקוס פירש הרמב"ם שעה"י התמעט לחלוטין משמיטה, למרות שחייב בשאר המצוות התלויות בארץ. עולי בבל החזיקו שם. ולכן צריך הרמב"ם להדגיש שאעפ"כ השביעית שם רק מדבריהם כבתחום עו"מ.

ב. בזמן קדושה ראשונה היתה חיבת עה"י בשביעית מהתורה. לכן לא כתב כאן הרמב"ם כמו בסוריא. "אין שביעית נוהגת בה מהתורה". דברי הספרא הנ"ל יתפרשו ביחס לזמן החיוב. רק לאחר שיכבש העבר המערבי ויחולק. כפי שמשמע מפשטות הלשון שם וכפי שפירשו שם הראב"ד והר"ש. אך כיון שעה"י אינו כלול בגבולות פרשת "מסעי" (קביעה זאת צריכה דיון) וקדושה ראשונה בטלה, בטל תוקפו של צו ה' למשה שהתיר כיבוש עה"י לפני השלמת כיבוש גבולות הארץ. לכן בזמן בית שני אף שהיה שם ישוב יהודי דינו ככיבוש יחיד כמו בסוריה ולכן היה צריך בהדגשת ההשוואה לתחום עו"מ. (הרב ישראלי, "ארץ חמדה" עמ' צו. "בית הלוי", ח"ב סימן ג, בהסבר פסק הרמב"ם שביכורים בעה"י מדבריהם).

ג. בעה"י חלה חובת שביעית מדאורייתא. אלא שעולי בבל לא החזיקו שם. ולכן רק עכשיו שביעית מדבריהם. (אמנם ישבו שם יהודים בתקופה מאוחרת, אך אז כבר לא קדשו — "מעדני ארץ"). הדגשתו באה משום שהמשנה מונה את תחומי עולי בבל עד כזיב. והיה מקום לטעות שבעבר הירדן המזרחי החזיקו עולי בבל, לכן הדגיש הרמב"ם שיש לו דין תחום עו"מ. ("חזו"א"). ואכן הרדב"ז מסתפק שאם יתבררו מקומות בעה"י שקדשו עולי בבל יחויב בשביעית כבתחום עולי בבל (שבת הארץ). אמנם רוב האחרונים מסבירים שבכל הארץ שביעית מדבריהם בזמן קדושה שניה, אך יש להסביר שבתחום עולי בבל,

קדושת הארץ מהתורה רק חסר תנאי חיוב לשמיטה — ביאת כולם. בעוד שבתחום עו"מ אף קדושת הארץ רק מדבריהם.

על הסבר הר"י קורקוס הנ"ל קשה:

א. בגיטין ת, נאמר: שלמ"ד כיבוש יחיד שמייה כיבוש חיבת סוריא בשביעית מהתורה. והרי עבר הירדן בזמן קדושה ראשונה ודאי היה ככיבוש רבים ומדוע לפי הסבר א' הנ"ל, פטור מהתורה משביעית? צריך לומר שזוהי גזירה מיוחדת. (וכך הסביר הגר"ש גורן את דברי המשנה שעמון ומואב מעשרים מעשר עני בשביעית מהלכה למשה מכיני — דהיינו שאף אם יכבשו כדן בכיבוש רבים פטורים משמיטה).

ב. משגלו שנים וחצי השבטים מעבר הירדן המזרחי בטל דין יובל שנאמר בו: "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה" בזמן שכל יושביה עליה ולא כשגלו מקצתם (ערכין לב:). וכשם שלגבי יובל, הארץ כוללת עה"י, ה"ה לגבי שמיטה הקשורה ליובל לפי דרישת רבי בגטין לו. אמנם הרב רוזנטל במאמרו: "עה"י לחובת שביעית ב"כרם ציון" — "אוצר השביעית" מנסה לדחות זאת, עפ"י דעה ב"תורת כהנים" שיובל נוהג אע"פ שאין שמיטה נוהגת. ולכן יתכן שע"י חייב ביובל ופטור משמיטה. אך ספק אם יש פוסק שסמך על דעה זאת. (וראה מבוא ל"שבת הארץ" ברור דברי ה"תורת כהנים").

ג. התשב"ץ ח"ג קצח, מביא כראיה את קידוש ערי החומה בעה"י בקדושה שניה (ערכין לב), ואף זה קשור ביובל. אמנם יתכן שהקדושה היתה רק מדרבנן אך עכ"פ מוכח שעקרונית נוהג שם יובל. ודוחק לומר שקדשו רק את הערים, כפי שמסביר הרב רוזנטל. המאירי בסנהדרין דף כו, כתב אף הוא כרמב"ם: "סוריא ועבר הירדן, שביעית נוהגת בהם מדברי סופרים". הרמב"ם בהל' תרומות פ"א ה"ז קובע: "איוז היא ארץ שהחזיקו בה עולי מצרים? מרקם שהוא כמזרח א"י עד הים הגדול. מאשקלון שהיא לדרום א"י עד עכו בצפון". גבול זה מוזכר במשנה גיטין א,א. הרב גורן בהזדמנויות שונות הסביר שלדעת כל החוקרים רקם היא פטרה סלע אדום. (אמנם ראה ספר הישוב ח"א עמ' 159, שזה מזרחית לרמת הגולן. ואנצקלופדיה א"י של י. פרס המזהה רקם ליד רמת עמון) וצריך למתח קו ישר מפטרה לצפון ומעכו למזרח. וכן מפטרה לאשקלון. כל מה שבתוך הקו התקדש ע"י עולי מצרים. מכח קביעה זאת פטר את רמת הגולן מחובת שמיטה, והתיר שם עבודה.

אף אם נקבל הסבר זה ונתעלם מהשאלות הרבות והסבוכות הקשורות במשנת הרמב"ם לעניין גבולות הארץ עדיין ישנן מספר שאלות:

1. לפי קו זה — מפטרה צפונה — כל עבר הירדן מותר בעבודה, כי הוא מזרחית מהקו. רק חלק מעמון ומואב כלול בתוכו ואותם פטר הרמב"ם מחובת שביעית. והרי הרמב"ם פסק במפורש שעבר הירדן חייב בשביעית מדבריהם והתיר רק ספיחים?
2. רוב הראשונים פרשו שהגבולות בגיטין הם תחום עולי ככל או גבול מיוחד לגיטין הקשור בריחוק ממרכז הישוב.
3. ראינו שלדעת מרבית הראשונים ארץ סיחון ועוג חיבת בשביעית ואולי אף התקדשה ע"י עולי בבל. הכיצד אפשר להתעלם מפירושם?

נקודה נוספת שהעלה הרב גורן היא דברי הירושלמי שביעית פ"ו ה"א: "ארץ טוב זו סופיתא — שפטורה ממעשרות" וממילא גם משמיטה. וכיון ש"רמת מגשימים" מזרחית

מסוסיתא ודאי פטורה אף היא. — אך מאידך נזכרו בתוספתא שביעית פ"ד ה"ה: עירות החיבות בתחום ציציתא — (סוסיתא) — וכולן זוהו באזור דרום רמת הגולן. וביניהן הצפיא היא חספין — "רמת מגשימים". ויפה הסביר הרב גרית (בחוברת "מגשים ברמה", לזכרו של בנימין כפיר הי"ד) שסוסיתא היושבת בהר היתה מוחזקת ע"י גויים בשמשה מבצר החולש על טבריה. "צוה ה' ליעקב סביביו צריו" — כגון סוסיתא לטבריה" (מדרש איכה א, ס). אך במישור מסביב היו עירות יהודיות שחויבו במצוות התלויות בארץ. ולכן נקראת סוסיתא הנכרית "מובלעת בא"י" ואף שפטורה ממעשרות אין בה טומאת ארץ העמים (תוספתא אהללות ח).

אנו מקוים ומצפים לזכות בקרוב להסבר מקיף מהרב גורן על שיטתו בענין הגבולות. אזכיר גם שלפי ברייתת התחומים (תוספתא שביעית פ"ד וכו') רמת הגולן כלולה בתחום עולי בבל.

נקודה נוספת שיש להתחשב בה היא כיבוש זמננו. זהו נושא בפני עצמו ורק אכתב בתמצית. אף אם נאמר שהגולן לא התקדש ע"י עולי בבל יתכן והתקדש ע"י כיבוש זמננו שהרי דעת ראשונים רבים היא שעה"י חלק מא"י הוא, והכיבוש היה מדעת רוב ישראל הגרים בארץ, שהם למעלה מס' ריבוא. אף אם נאמר שעה"י מחוץ לגבולות הארץ, יתכן והכיבוש הנוכחי קידש שהרי היתה זו מלחמת מצווה של עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם, בניגוד לכיבוש סוריא ע"י דוד שהיתה מלחמת רשות. אמנם אם חסרון אורים ותומים מעכב, ואם צריך גם קידוש בפה או באופן אחר — הרי אין כיבוש זמננו מקדש.

סיכום

ברור שאיני בא לפסוק הלכות, אך כיון שמתוך הבירור עלה שלדעת ראשונים רבים התקדשה רמת הגולן — ככלל עה"י — ע"י עולי בבל יש לפתחילה להחמיר כתחום עולי בבל. אמנם בשעת דחק יש להסתמך על הרמב"ם, הראב"ד והמאירי ששביעית בעה"י רק מדבריהם, ואולי היא רק בתחום עולי מצרים, ובהמשך לכך, יתכן שיש גם לסמוך על האפשרות שרש"י וסיעתו מקילים בעבודה בתחום עו"מ. לכן גלענ"ד שלאחר המכירה בשעת הדחק אפשר להקל ברמת הגולן גם במלאכות דאורייתא. תקותי היא שמאמר זה ידרבן לבירורים ולפסקים נוספים ביחס לרמת הגולן.

עליה לארץ ישראל

אין ישראל יכולים לחיות בלא אויר ארץ ישראל. וכאשר יצא יעקב אבינו לחרון, פעל אז שבכל מקום שילכו ישראל, יתלוה עמדם אוירא דארץ ישראל, והר המוריה יקפוץ כנגדם בכל מקום שילכו. "ויפגע במקום", ופגיעה זו היא תפלה, שעל ידי התפלה זוכים להמשיך אוירא דארץ ישראל גם בחוץ לארץ. אולם אין זה אלא ביחס לישראל, אבל ביחס לארץ עצמה, אין מזה שום תועלת בשבילה, והיא צריכה דוקא תקון על ידי שזרע יעקב יעבדו אותה ויקימו את כל המצות התלויות בה, שרק על ידי זה באה הארץ לתקונה השלם, שכן אין הנדרש בכל התקונים הנעשים בה רק בשביל היושבים עליה, אלא גם בשביל הארץ עצמה, שלא כשאר הארצות היא ארץ ישראל, כי לה יש יחס בחירה מצד עצמה, כאשר נתבאר, ולכן נדרש עליה ותקון בשבילה בעצמה, ושהארץ תתעלה להיות בבחינת שמים, וזה אי אפשר כי אם על ידי עבודת הארץ בפועל ממש ובמקומה ממש.

ולוא תקנו אנשי כנסת הגדולה סדר התפלה, לא היה אפשר להם לישראל להתקים בחו"ל, שכן בלא אויר א"י אינם יכולים לחיות, כמו שאין אדם יכול לחיות בלי אויר, ורק ע"י התפלה והסדר הנפלא שסדרו ברוח קדשם, ממשיכים את האויר של א"י גם בחו"ל, וזהו חיותם.

ולכן בזמננו שהכפירה נתרבתה וחדלו להתפלל אל ה', נתחדשה התנועה לארץ ישראל, כי מאחר שחסר להם אויר א"י, אין להם שום מקום בחו"ל, ואם לא יבואו לא"י עלולים הם להתבולל לגמרי בין העמים.

רבי יעקב משה חרל"פ — ממעיני הישועה, פרק לו